

Момчило ЗЕЧЕВИЋ*

ЦРНА ГОРА И ЗЕТСКА БАНОВИНА

Архивска грађа и историографија

Велика истраживачка тема савремене црногорске историографије, која очекује своје ауторе, свакако је положај Црне Горе у југословенској држави, чију је судбину дијелила више од 8 деценија. Шта је добијала или губила Црна Гора у југословенском заједништву, у државно-правном, привредном, културном, просвјетном, научном, социјалном, демографском и сваком другом развоју црногорске државе и друштва, питања су која траже одговоре, објективне, чињенички утемељене и критичке историографије, како би се савремена црногорска јавност и друштво ослободили многих наслијеђених, искривљених и конфликтних тумачења „побједничке” историографије, која и у нас преовлађује још од свога настанка.

За савремену црногорску историографију од кључне је важности да се поново расправе нека питања о југословенској држави, прије свега она око којих су још увијек велика спорења (начин уједињења, политика Србије, Подгоричка скупштина, војна садејства, отпори у Црној Гори, положај и развој Црне Горе у Југославији итд.), како би се досегла што објективнија научна истина и тиме отклонили сукоби у друштву и науци, створили повољнији услови за истраживања и сазнања нових генерација историчара који долазе.

Црна Гора и Зетска бановина једна је од претходних истраживачких радњи за цјеловито истраживање шире југословенско-црногорске теме. До увођења бановинске подјеле и управе, непосредно последице уједиње-

* Академик Момчило Зечевић, ЦАНУ

ња 1918, донијета је уредба по којој се на подручју Црне Горе у границама до 1912. године управљало по законима Краљевине Црне Горе, док је у окрузима Бјелопољском, Пећком, Беранском и Пљеваљском то чињено по законима Краљевине Србије. У априлу 1919. власт Извршног народног одбора, који је по уједињењу управљао Црном Гором, пренијета је на повјереника краљевске владе. То је био први административни корак ка контроли и централизацији власти на простору Црне Горе. Послије доношења *Видовданској устави*, у фебруару 1922. донијет је *Закон о проширењу важности свих закона Краљевине Србије на крајеве присаједињене после балканских ратова*.

Уредбом о подјели земље на области од 26. априла 1922. године територија Црне Горе својим већим дијелом са окрузима Цетињским, Никшићким, Барским, Подгоричким, Колашинским, Беранским, Бокоторским и Метохијским, ушла је у Зетску област са Цетињем као административним сједиштем. Окрузи Пљеваљски и Бјелопољски изузети су из Зетске области и припојени Ужичкој. Оваква политика и поред формалне подјеле обласне управе на државну и самоуправну, била је најави још веће централизације и раскида са историјским покрајинама и наслеђем, који су били у супротности са југословенском унитаристичком идеологијом и политиком.

Централистичка и унитаристичка политика у држави постала је очигледна и јасна увођењем шестојануарске диктатуре и доношењем *Закона о називу и подјели Краљевине на уједнаћено подручја* 3. октобра 1929. Држава је промијенила име у Краљевина Југославија, забрањени су „племенски називи, вјерске подјеле и страначки живот”, компромисни национални унитаризам замијењен је југословенством, као непосредном негацијом „племенштине”. Умјесто подјеле земље на 33 области, уведено је ново административно уређење од девет бановина, названих по већим ријекама, као и посебно управно подручје Београда са Земуним и Панчевом.

Подјелом на бановине извршена је парцелизација „историјских покрајина”, што се правдало разлозима јачег економског развоја, бољим саобраћајним везама између крајева који су улазили у састав нових јединица, стварањем заокружених привредних цјелина тј. смањењем расцјепканости државе на велики број области итд., док је у суштини ријеч о још јачој централизацији власти и сузбијању центрипеталних сила и отпора у земљи.

Црна Гора је постала дио Зетске бановине, са Цетињем као административним центром. Бановина је обухватала подручја од 30.741 км² и по попису из 1931. имала је 925.516 становника. Црна Гора је по истом попису имала 360.044 становника. Иако је била са израженим осјећањем државне и историјске самосталности, Црна Гора је овом приликом третирана као српска земља. У саставу Зетске бановине нашла се са дијеловима Далмације (Дубровник), Херцеговине, Источне Босне, Санџака и са Метохијом. Јачање српског елемента у бановинским подјелама као новим административним јединицама, изражено је и у формирању Зетске бановине. Са додјелом Дубровника и Метохије Зетској бановини желио се ојачати „српски” елемент према Хрватима и према Албанцима на Косову и Метохији.

Ово кратко подсјећање, на догађаје у првој деценији живота у заједничкој држави, који су довели до политике и стања наглашене релативизације и поништавања црногорске историјске државне самосталности и посебности, има за циљ да укаже од коликог је значаја за савремену историју изучавање положаја Црне Горе у југословенској држави и посебно у Зетској бановини. Судећи по досадашњим историографским истраживањима и објављеној литератури за историографску обраду ових тема и за разумијевање узрока и посљедица који су непосредно из овог времена настали, постоје два изразито различита периода и стања која треба изучити: југословенска монархија и југословенска република тј. положај Црне Горе у једном и другом облику ове државе, јер је, према досадашњим сазнањима, овај био изразито различит.

Када је у питању изучавање положаја Црне Горе у оквирима Зетске бановине 1929–1941. очекивано је да се у овом управном оквиру и његовом времену могу наћи најважнији одговори о политичким, привредним, културно-просвјетним, социјалним, демографским и другим питањима која би свједочила, поред осталог, о значају и смислу југословенског искуства Црне Горе у Краљевини Југославији. Такав биланс, као што је познато, сачинила је словеначка историографија о положају Словеније у Југославији, 90-тих година прошлог вијека, размотривши своје цјелокупно југословенско искуство, а на путу су да то учине и друге националне историографије из бивших југословенских република. У овом прилогу покушаћемо да утврдимо колико је то могуће остварити на теми Црне Горе и Зетске бановине, односно да укажемо на стање документационе истраживачке основе за њену историографску обраду.

Истраживања о Црној Гори и Зетској бановини свакако треба започети од већ објављених књига које се посебно односе на ову тему, гдје су прије свега двије изузетно корисне монографије: Сенке Бадовић-Распоповић, *Културна историја у Зетској бановини 1919–1941* (Подгорица, 2002) и *Доживљаји и усјомене* (Београд – Н. Сад, 2001), из пера Петра Иванишевића, петог по реду бана Зетске бановине.

Док су *Усјомене* бана Иванишевића значајно свједочење, прворазредна мемоарска грађа која се чува у Архиву САНУ у Београду (бр. 10067 и 10380), монографија С. Бадовић-Распоповић је успјешно обрађена и одбрађена докторска дисертација (Филозофски факултет у Београду). Поред тешкоћа са оскудним архивском грађом и готово потпуним недостатком одговарајуће литературе, С. Бадовић-Распоповић успјела је овим истраживачким резултатом да подастре основе и укаже на смјернице даљег изучавања теме Црна Гора и Зетска бановина. Она је посебно нагласила чињеницу да је архивска грађа о Зетској бановини доживјела злу судбину у Црној Гори, гдје је уништавана током Другог свјетског рата и непосредно по његовом завршетку. Због таквог стања са архивском грађом, истиче С. Бадовић-Распоповић, многа питања су остала отворена и у њеном раду.

АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Поред свих неповољних оцјена о стању релевантне документације за положај Црне Горе у Зетској бановини, овај архив је најбогатији посједник архивске грађе и установа од које треба почети истраживања за обје поменуте теме. У његовим фондовима налази се разноврсна грађа која се односи на цјелокупан друштвено-политички, административно-правни, економски, културно-просвјетни и многи други начин и облик стања и односа у југословенској држави. У оквирима и садржају ове архивске документације, која је највећим дијелом обрађена и пописана, могу се наћи подаци од значаја и за изучавање положаја Црне Горе у Зетској бановини.

За основну информацију о фондовима и њиховом садржају од изузетне су користи: *Водич кроз фондове Краљевине Југославије*, који су приредили стручњаци Архива и штампали 2000. године, као и *Инвентари фондова и збирки*, који су на располагању истраживачима. На основу ових публикација и непосредног увида у грађу неких фондова, описа-

ћемо у основним цртама њихов садржај и значај за изучавање теме Црна Гора и Зетска бановина.

АЈ Фонд 14. *Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије (1919–1941)*

Очекивања да ће се у овом фонду наћи обиље одговарајуће документације за изучавање политичких односа, очување јавног реда, казнену политику, као и други показатељи о стању унутрашњих прилика у Зетској бановини, нажалост, нијесу се испунила.

У фасциклама бр. 193, 198 и 202 налазе се извјештаји о Зетској бановини за март 1930, за 1932. и за април, мај и јуни 1934. године. То је и главни садржај класификационе групе „Материјали о Црној Гори”, односно Инвентара МУП, I.

АЈ Фонд 37. *Збирка Милана Стојадиновића 1914–1941.*

За разлику од претходног, овај фонд садржи највећу количину архивске грађе која се непосредно односи на Зетску бановину. Ту су на првом мјесту фасцикле са следећим бројевима: 3, 4, 6, 9, 11, 15, 16, 18, 24, 39, 51, 52, 61, 64, 67, 74 (и посебним архивским јединицама у њима).

Документи у овим фасциклама односе се на следећа питања: на унутрашње политичке прилике у Црној Гори, извјештаје о дјеловању Југословенске радикалне заједнице у неким општинама 1935–1939, изборима од маја 1935. и децембра 1938. године, Народној радикалној странци у Зетској бановини (1932–1933, 1937), Српској радикалној странци (1939–1940), Аграрној реформи и колонизацији, Српској православној цркви у Бановини (1933, 1935–1940), Крвопролићу на Белведеру, преписку са бановима М. Сочицом и П. Иванишевићем (1935–1938) и преписку М. Стојадиновића са појединим личностима из Бановине, преписку са среским и општинским органима власти око опште политичке ситуације, привреде, социјалне политике, активности КПЈ и других странака (1933–1940), друмски и жељезнички саобраћај, пројекат изградње Јадранског друма кроз Црну Гору, податке о издржавању црногорског двора, о издавачко-штампарским предузећима, Сокоlima и др. Сва ова грађа разврстана је у преко 20 архивских јединица, као дјелова појединих фасцикли. Тако се, на примјер, у фасцикли бр. 93, јединици 514, међу чланцима М. Стојадиновића објављеним у штампи, свјedoчењима о његовој политичкој активности и општим политичким при-

ликама у држави, налази и грађа која садржи податке који се односе на Зетску бановину.

Посебно су значајни материјали подгрупе – *Ойшїа йолийичка йишїања у земљи и йо бановинама*, гдје има грађе и о Зетској бановини. Укупна количина овог фонда је око 22 дужна метра или 101 фасцикла.

АЈ Фонд 38. *Ценїрални йресбиро Председнишїва Минисїарскої савейїа 1929–1941.*

Основан је законом од 18. 04. 1929. за обављање послова општедржавне обавјештајне службе. Његов *Одјељак за йолийичке информације* пратио је политички живот, рад странака и других политичких организација, новинара, штампе и др. За тему Црна Гора и Зетска бановина посједује документа о културно-просвјетним, привредно-финансијским, социјално-здравственим приликама, демографском развоју, писању стране и домаће штампе. Посебно је значајна грађа која се односи на ова питања у извјештајима жупанијске и бановинске администрације. Она садржи и податке о индустрији, пољопривреди, занатству, саобраћају, трговини, финансијама, култури, просвјети, угоститељству и туризму. Има и документа са подацима о задружном покрету и о црквама. Укупна количина сређене грађе око 142 дужна метра.

АЈ Фонд 39. *Минисїарсїво социјалне йолийичке и народної здравља Краљевине Јуїославије*

Ово министарство је основано 1929. године обједињавањем Министарства за социјалну политику (1918–1929) и Министарства за народно здравље. Архивска грађа овог фонда садржи податке о раду болница и других здравствених установа, бањама, персоналним питањима државних службеника у њима, затим статистике о болестима, сузбијању заразних болести, набавци лекова, инвалидима, наталитету и др. Међутим, за Зетску бановину има врло мало података јер у њој није било сједиште тзв. *Здравсївеної одсјека*, већ су они били у Загребу, Љубљани, Сплиту, Сарајеву и Новом Саду.

АЈ Фонд 62. *Минисїарсїво йрађевина Краљевине Јуїославије*

Обиман фонд са око 278. дужних метара грађе. Законом из 1930. године министарство је подијељено на осам одјељења. Грађа садржи највећим дијелом пројекте и пратећу документацију који се односе на изградњу

разних грађевинских објеката, као што су школе, хотели, црквени објекти, позоришта, путеви, мостови, хидроцентралe, затим мелиорациони радови и сл. Службе министарства остваривале су сарадњу са бановинским управама за неке од послова који су вршени на територијама бановина.

АЈ Фонд 63. *Министарство правде Краљевине Југославије (1918–1944)*

Са око 540. дужних метара грађе, фонд овог министарства је по количини докумената један од најобимнијих. Уредбом из 1929. министарство је подијељено на четири одјељења: опште (судско-правно), правно, за казнене заводе и за вјере. Они су у својим надлежностима имали више одсјека за разна питања. Поред обимности, грађа министарства правде одликује се и својом разноврсношћу. У главним садржајима посједује значајну документацију из области судских поступака и правосуђа, казнене политике и казnenих завода, накнаде ратне штете, персоналних питања, вјера и цркава, посебно законодавство о њима, затим о имовинским проблемима, мјешовитим браковима, гробљима, финансијама, Конкордату и др. У оквиру ове документације налазе се и подаци о ангажовању бановинских управа на њиховом рјешавању.

АЈ Сигн. 65. *Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије (1918–1941)*

У *Попису досијеа индустријских предузећа* (Инвентарске књиге I–V), дата су предузећа по бановинама. Лако је уочити да је најмање ових предузећа било у Зетској бановини, што свједочи о њеном наглашено ниском индустријско-привредном развоју, посебно у Црној Гори. Тако на примјер, у Зетској бановини била су само два парна млина и то ван простора Црне Горе, док их је по другим бановинама било на десетине. Слично је и са погонима за производњу маслиновог уља (само 3, два ван Црне Горе), само једна пивара („Требјеса”), једна парна пекара и 3 погона за израду тјестенина (све у Дубровнику). Једино су регистровани погони за производњу рибљих конзерви и рибљег уља у Ријеци Црнојевица и Бијелој, и маслиновог уља у Старом Бару (*Попис*, бр. 584–585).

У *Попису* под бр. 326–340. налази се грађа о стању дрвне индустрије у Зетској бановини. У овој области, захваљујући бројним пиламама у Црној Гори, Зетска бановина једино је могла бити конкурентна осталим бановинама. У свим другим индустријским гранама, изузев рудника угља (Пљевља, Косово и Метохија) и солане у Улцињу, Зетска ба-

новина је заостајала. Док су у другим бановинама постојале на десетине фабрика цријепа и грађевинског материјала, у Зетској су биле само 4 (у Црној Гори и Метохији по две). Није било ниједног погона металске индустрије. Заостајање у индустријском развоју било је, на пример, у односу на Дравску бановину, више десетина пута.

Хемијске и фармацеутске индустрије једино није било у Зетској бановини, ако се не рачунају три мања погона у Дубровнику и производња сапуна у Котору и Бару. Текстилна индустрија није имала ниједан погон у бановини, што се односи и на индустрију коже, крзна, обуће, гуме и многих других производа. *Пойиси* под бр. 204–218; 151–177, биљеже, међутим, документа која свједоче о знатно повољнијој ситуацији у дрвеној индустрији (без финалне производње) и снабдијевању електричном енергијом. Има података о графичкој индустрији, грађевинарству и саобраћају. Само из података у Попису може се закључити да је Зетска бановина била у индустријском развоју најзаосталији дио државе, са Црном Гором у центру. Такође, уочљиво је да је прокламована политика о бановинама као новим могућностима равномјерног економског развоја, судећи по инвестицијама од стране централизоване државе, била, ипак, само неостварено обећање.

У овом фонду посебну пажњу треба обратити на фасцикле бр. 157, 391, 494, 515, 1048 и 1059, у којима има података о развоју туризма у Црној Гори, угоститељско-хотелским дјелатностима и капацитетима у бановини, оснивању и раду Трговинско занатске коморе у Подгорици, Занатске коморе на Цетињу, развоју банкарства, затим статистике, анкете и извјештаји о стању у привреди, трговини, школству и другим областима у Зетској бановини.

АЈ Фонд 66. *Министарство просвјете Краљевине Југославије*

У овом обимном фонду од око 422 дужна метра налазе се документи о културним, научним и просвјетним установама у Краљевини, академијама, универзитетима и свим облицима и степенима школског система. Има података о културно-просвјетним друштвима, музејима, архивима, библиотекама, позориштима и др. Иако се односи на читаву земљу и садржи најмање података за Зетску бановину, грађа из овог фонда, како је већ истакнуто, омогућила је успјешну обраду културне политике у њој за читав период 1929–1941. године. У наведеној монографији С. Бабовић-Распоповић налази се детаљан опис садржаја и вриједности овог фонда.

АЈ Фонд 67. Министарство пољопривреде Краљевине Југославије

Ово министарство се до 1929. звало Министарство пољопривреде и вода Краљевине СХС. Његов фонд обухвата грађу од 1918–1941. године, обима 4,2 дужна метра. Уредбом од 31. јула 1929, извршена је реорганизација овог министарства, што је потврђено законом од 25. марта 1930. Ново скраћено име било је Министарство пољопривреде.

Архивска грађа из овог фонда односи се на пољопривреду и аграрну политику, уређење водних токова и мелиорације, на пољопривредне школе, откуп земљишта, додјелу земље добровољцима и колонистима, ратне репарације, сузбијање сточних болести и др. Треба имати у виду да је грађа о аграрној реформи и колонизацији највећим дијелом изузета из овог фонда и додијељена посебном фонду 96 под називом *Усисанове аграрне реформе Краљевине Југославије*, гдје се само један мали дио докумената односи на Зетски бановину и то углавном на проблем простора Метохије.

АЈ Фонд 68. Министарство шума и рудника Краљевине Југославије

Велики дио ове архивске грађе уништен је у Другом свјетском рату. Фонд је сачуван само у дјеловима, обима је 14,5 дужних метара и у њему нема значајнијих података који се односе на Зетску бановину. Највећи дио грађе свједочи о раду Министарства, његовој законодавној активности, персоналној и кадровској политици. Садржи и статистике о шумама и шумској привреди, лову, риболову, затим податке о националним парковима, аграрним изложбама, штетама, као и о појединим истраживањима руда и рудних копова по бановинама, рударским закупима и повластицама.

АЈ Фонд 69. Министарство вјера Краљевине Југославије

Граничне године овог фонда су 1918–1933, а обим 34,30 дужних метара. Садржи податке о организацији и обнови вјерских објеката уз помоћ државе, спровођење вјерске наставе у школском систему и друге послове, углавном са признатим вјерским заједницама (православна, католичка и исламска). Има и докумената о положају и активностима мањих вјерских организација. Фонд садржи и један број докумената који се непосредно односе на положај вјера и вјерских објеката у Зетској бановини, највише оних који се тичу обнове црквених објеката Црногоске митрополије.

АЈ Фонд 70. *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941.*

Уредбом о организацији финансијске службе финансијске управе не власи од 20. октобра 1928. основано је у држави 14 финансијских дирекција за тадашње области, од којих је једна била у Подгорици. Увођењем бановинске управе 1929, Министарство финансија је постало строго централизована институција врховног надзора и управљања финансијама у земљи.

Архивска грађа овог министарства садржи податке о царинама, порезима, катастру, државном монополу, државно-црквеним имовинско-правним односима, затим о конфискацијама, војсци, управљању имовином династије Петровић, црногорским наслијеђеним дуговима и зајмовима, репарацијама и ратној штети. Од посебне вриједности су статистички извјештаји бановинске управе о катастарским приходима, порезима, прегледи о засијаним културама у пољопривреди, раду државног правобранилаштва и др.

Иако оскудна и некомплетна, грађа из овог фонда значајна је за реконструкцију послова и услова рада бановинске управе.

АЈ Фонд 71. *Министарство физичког васпитања Краљевине Југославије*

Граничне године овог фонда су 1932–1941, а обим 10 дужних метара. Министарство је основано 1932. године са задатком да се стара о оснивању и организовању спортских организација и друштава и врши надзор над њима. Грађа се односи на доношење закона, уредби и других нормативних аката о физичком васпитању у земљи, који су требали да се спроводе кроз бројне спортске дисциплине и облике. У надлежности министарства биле су спортске школе, кадровска политика и финансије. За Зетску бановину има података о овим активностима.

АЈ Фонд 72. *Народна скупштина Краљевине Југославије*

За период 1931–1941. године у овом фонду нема значајнијих докумената и података који се односе на Зетску бановину.

АЈ Фонд 73. *Државни савјет Краљевине Југославије*

Од 1922. до 1941. године овај фонд је сачуван у цјелини. Садржи 184 књиге и 2.250 фасцикли или око 360 дужних метара архивске грађе. За период 1929–1941. садржи документа о споровима и пресудама управних судова везаних за рад свих министарстава, срезова и општина. Спо-

рови су се односили на царине, порезе, персоналну политику, на буџете, валутна питања, аграрну реформу, социјалну политику, просвјету, здравље, привреду, војску, катастар и др. Грађа је корисна за изучавање рада државне администрације, посебно управног судства, гдје има података о привреди и политици, односно о областима у којима се спорови воде. Државни савјет је преко својих шест ресорних одјељења примао предмете од управних судова и рјешавао о њима.

Фонд садржи грађу о управним споровима између самоуправних и државних власти, као и укупну легислативу која се тиче функционисања бановинских управа.

АЈ Фонд 74. *Двор Краљевине Југославије*

Грађа у овом фонду значајна је за изучавање политичких, социјално-економских прилика, школског система, архива, музеја и библиотека, бановинске и државне управе, закона, уредби, одликовања и других питања о Зетској бановини, посебно за Црну Гору. Инвентар фонда обухвата период 1918–1948. Фасцикле бр. 14, 135, 136, 196, 285–286, 273, 349 и 390 садрже документа о политичким и социјалним приликама у Црној Гори, одметницима, црногорским емигрантима у Италији, о судбини драгоцености црногорског Двора, уговоре о куповини земљишта за изградњу дворског комплекса у Милочеру, Државном музеју на Цетињу, о донацијама, порезима, подизању и одржавању Капеле на Ловћену и др. Фасцикле 285–286 садрже податке о *Фонду краљице Марије 1935–1940. године*.

АЈ Фонд 138. *Министарски савјет Краљевине Југославије 1918–1941.*

Министарски савјет чинили су сви министри у влади и био је под непосредном управом и надлежношћу краља. Законом из 1929. краљ је именовао његове чланове и предсједника, који су разматрали законе, буџете и друге државне послове прије него буду достављени влади да одлучује о њима. Од ових овлашћења Министарског савјета било је једино изузета Бановина Хрватска по свом оснивању, као потпуно аутономна.

Архивска грађа овог фонда средјена је у већем обиму, али се неки њени дјелови налазе и у другим фондовима (највише у Фонду М. Стојадиновића). За бановинске управе значајни су материјали из архивских јединица бр. 45–54, од чега (53) документа непосредно везана за Зетску бановину (постављења, пензионисања, извјештаји бана предсједнику владе, о сепаратистичким активностима и политичким приликама у

Црној Гори и др.). Посебно су значајни записници са сједница Министарског савјета сачувани за 1929–1931. годину. У фонду има 19 фасцикли, 79 архивских јединица или укупно 2.30 дужних метара грађе.

У Инвентару Анекса фонда *Министарској савјети* за 1919–1941. годину (књ. II), обима 3 фасцикле, нема докумената о Зетској бановини.

АЈ Фонд 148. *Министарство саобраћаја Краљевине Југославије*

Законом о уређењу врховне државне управе из 1929. године, послови пошта, телеграфа и телефона додијељени су овом министарству све до 1935. године. Грађа из овог фонда, као и из фонда *Министарства пошта, телеграфа и телефона* (АЈ Фонд 116), иако заједно невеликог обима, значајна је у изучавању улоге и положаја бановина, па и Зетске бановине, у областима жељезничког, друмског, ријечног, поморског, а такође и поштанског саобраћаја. О жељезничким инвестицијама има података о градњи пруге Никшић–Билећа, као и за неколико праваца на Косову и Метохији.

ДРЖАВНИ АРХИВ ЦРНЕ ГОРЕ

Архивска грађа у Црној Гори која се односи на Зетску бановину сачувана је само у неким мањим дјеловима, јер је уништавана за вријеме Другог свјетског рата, а нарочито послје ослобођења земље. Познат је случај, на примјер, да је директор Цетињске гимназије 1946. године, читаву гимназијску архиву, изузев дневника, дао на отпад као стару хартију. Нарочито је страдала архивска грађа бивших среских начелстава и општина, јер је нова власт водила политику радикалног раскида са прошлим режимима. То страдање најбоље илуструје чињеница да је од свих начелстава у Зетској бановини, на простору Црне Горе сачувана само архива Среског начелства на Цетињу, а од других крајева у Дубровнику. У цјелини гледано, о Зетској бановини има више важних докумената у једном од фондова Архива Југославије, него у цјелокупној грађи о њој у Државном архиву Црне Горе.

У Архивском фонду 57, *Краљевска банска управа Зетске бановине, Пољопривредно одјељење* (фасцикле бр. 18, 27, 32 и 33), има података о попису шума, о споровима око племенских шума и пашњака, попису предузећа, пројектима за пошумљавање пивских шума, о одлукама банске управе у споровима градње жељезничке пруге и др. *Грађевинско-саобраћајно одјељење* у својој документацији садржи податке, разна докумен-

та, планове и пројекте, затим извјештаје о изведеним радовима на градњи водовода, бунара, брана и других послова које је за поједина мјеста одобравала или финансирала банска управа. Тако, на примјер, има података о изградњи бране и водовода Режевићи–Смокојевац који су обухватили краљев двор у Милочеру, као и у многим другим мјестима, о чему је бринула управа Бановине.

Највећи број података о овим пословима на простору Црне Горе налази се у фонду *Техничко одјељење 1929–1931* (Акта 1). Оно се бавило извођењем јавних радова у Бановини, грађевинским пословима, развојем индустријских капацитета, изградњом пољопривредних објеката, путевима, водоводима, мелиорацијама, набавкама машина и дјелова, сплаварењем за транспорт дрвне грађе, односима са предузетницима и сл. Има докумената и за период до 1941. године. Сличног карактера и садржаја је и грађа везана за *Пољопривредно одјељење Зетске бановине 1929–1933* (ф. 33).

Фонд *Среско начелство Цетиње* за период 1929–1935. и даље до 1941. године, има врло мало корисне документације за изучавање Зетске бановине. Највише је података (преписке, признаница, пројеката) о изградњи водовода по разним мјестима у срезу, уградњи цистерни и другим комуналним пословима. Сачувана је и преписка са администрацијом банске управе. Архивска грађа која се односи на Одјељење за просвјету Зетске бановине и на Митрополију црногорско-приморску коришћена је у напријед цитираној монографији С. Бабовић-Распоповић, те се о њеној корисности и вриједности за нашу тему може судити по тој књизи.

У грађи Среског начелства Дубровника, која се чува у градском архиву, нема документације од вриједности за тему Црна Гора и Зетска бановина. О стању архивске градје у Архиву Србије сазнаћемо више из реферата М. Перишића који је у програму нашег скупа, као и саопштења М. Терзића за Архив Јосипа Броза Тита. У Архиву Војноисторијског института (Војске Србије) од посебног значаја је фонд *Зетске дивизијске обласи*.

ОБЈАВЉЕНА ГРАЂА

Поред већ наведених мемоара бана Иванишевића, за обраду положаја и улоге Црне Горе у Зетској бановини значајни су и *Мемоари њајријарха српског Гаврила*, Београд 1990. Објављену архивску и другу грађу садрже сљедеће монографије и збирке докумената: Милан Стојадиновић, *Ни рай ни њакш*, Ријека, 1967; *Бановински бугеј Зетске бановине*, Цетиње, 1929–1941; *Алманах шемањизам Зетске бановине*, Сарајево, 1931; Ал-

манах Краљевине Југославије, IV јубиларни свезак, 1929–1931, Београд, 1932; *Дефинитивни попис становништва Краљевине Југославије од 31. марта 1931*, Београд, 1937–1940; Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Југославије 1918–1988, Тематска збирка докумената*, Београд, 1988; Исти, *Југословенски федерализам, Идеје и стварност*, Том II, 1914–1943, Београд, 1987; Љ. Димић, В. Тешић, Г. Павловић Лазаревић, *Министарство просвете и министри Краљевине СХС 1918–1941*, Београд, 2000.

Посебно је значајна објављена грађа *Годишњи извештаји Бриџанској пошланици у Београду 1921–1938*, књ. 1, Љубљана, 1986; *Бриџанци о Краљевини Југославији 1931–1938*, књ. 2, Љубљана, 1986; *Бриџанци о Краљевини Југославији 1939–1941*, књ. 3, Београд, 1996. које је приредио Ж. Аврамовски, а објавио Архив Југославије. У овим извештајима има занимљивих података и анализа, прије свега унутрашњих прилика у земљи, као и међународних односа, али и о бановинама посебно. Објављивање ове грађе с разлогом је подстакло очекивања да сличну документацију (политика, привреда, војска, финансије и др.) посјеђују и други архиви у иностранству, прије свега они у већим европским земљама, које су биле заинтересоване и инволвиране у југословенска збивања посљедње деценије пред Други свјетски рат.

ПЕРИОДИКА

Као и у другим истраживањима ове врсте, гдје је наглашен недостатак примарне архивске грађе, за изучавање положаја Црне Горе у Зетској бановини 1929–1941. од значаја су подаци које садржи текућа периодика, коју чине листови и часописи. И они су, међутим, као истраживачки извори малобројни и оскудни са релевантним подацима, али се и поред тога морају консултовати.

Од прворазредног значаја је службени лист Краљевске банске управе Зетске бановине *Зетски гласник*, (Цетиње, 1929–1941) и његов додаток под истим именом, са поднасловом: *За народну просвјету и привреду*. Затим слиједе листови који су излазили у Црној Гори: *Зетска* (Подгорица, 1930–1941); *Слободна мисао* (Никшић, 1922–1941); *Народни лист* (Цетиње, 1935) и *Епоха* (Цетиње, 1930). Од листова који су излазили у Београду, *Политика*, *Време*, *Правда* и *Самоуправа*.

Међу часописима вриједно је консултовати углавном оне који су излазили у Црној Гори: *Ваљци*, часопис за умјетнички и социјални живот (Никшић, 1933–1934); *Развршје*, часопис за књижевност и социјални

живот (Никшић, 1932); *Пасѿир*, орган Свјештеничког удружења Православне епархије црногорско-приморске (Цетиње, 1936–1941); *Зайи-си*, гласник Цетињског историјског друшта (Цетиње, 1935–1941) и *За-йиси*, часопис за науку и књижевност (Цетиње, 1927–1933).

У цјелини гледано, чини се да овај преглед архивске грађе и периодике за изучавање положаја Црне Горе у Зетској бановини 1929–1941, заједно са рефератима који су у програму наше данашње расправе, прије свега саопштења М. Ф. Петровића и В. Стругара, омогућавају да се на историографску обраду положаја Црне Горе у Зетској бановини, као и у југословенској држави, од њеног настанка до слома, може прилазити са више оптимизма и реалних очекивања.

Momčilo ZEČEVIĆ

MONTENEGRO AND PROVINCE OF ZETA

Summary

This review is dedicated to the state, the quantity and quality of archival material and periodicals to the topic of Montenegro and Zeta Banovina 1929–1941, which are mostly kept in the Archives of Yugoslavia in Belgrade and the State Archives of Montenegro in Cetinje. The author, namely, believes that the historical development of Montenegro in the twentieth century, when it occurred in large changes in the state-legal status, economy, culture, education and science, social and demographic status of the population, as well as other areas, most influenced by the Yugoslav state, disproportionately more republic than a monarchy. As for the position in the Kingdom of 1918–1941, it is particularly important for the study period 1929–1941. when Montenegro was a major part of Zeta Banovina. Therefore, the study of Montenegro in the Yugoslav state of Montenegro's most important task of modern historiography, and research the position of Montenegro Zeta Banovina, one of the most important component of this topic. There has been an insight into the contents of about twenty of the most important archival funds Archive of Yugoslavia, there is their description in relation to study topics Montenegro and Zeta Banovina. This is also done for archival material from the State Archives of Montenegro. The author concludes that the available archival documents from these archives, but largely destroyed and insufficient, with a small number of documents related to the Zeta Banovina, especially primary and high quality, but allows the research. With this archive material and the one published, the memoir literature and the most important periodicals, which are also described in this review (missing only the data of the corresponding literature), it is possible to study the position of Montenegro Zeta Banovina with optimism and expect favorable results, which also confirmed by published monographs of its cultural.